

ROMSICS IGNÁC

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS ÉVSZÁZADAI

A tudományos történetírás alapjainak kialakulása a 15–18. században

A középkori vallásos történetírás sémáitól eltávolodó, ún. szaktudományos történetírás hosszú, több évszázados folyamat eredményeként alakult ki. Ez a folyamat a reneszánszsal kezdődött a 14–15. században, a reformáció és az ellenreformáció 16–17. századi küzdelmében megszületett forráskritikával folytatódott, majd a 18. századi felvilágosodás racionális eszméitől további ösztönzéseket nyerve a 19. században intézményesült.

A magyarországi – a 16. századig kizárólag latin, azt követően pedig latin, magyar és német nyelvű – történetírás a nyugat-európaival azonos utakon haladt, ám néhány évtizedes késéssel. A középkori műltszemlélettől való távolodás jelei először Thuróczy János (1435 körül – 1490 körül) 1488-ban kiadott munkájában (*Chronica Hungarorum*) jelentek meg. Bár az addigi krónikaírói hagyományt követve a hun–magyar nép őseivé maga is a bibliai Noé fiait tette meg, hősei már nem egyszerűen Isten akaratának a végrehajtói, hanem olyan dicsvágytól vezérelt emberek voltak, akiknek a sorsát saját egyéni tulajdonságaik mellett a szerencse és a végzet is alakította. Attilára, aki „Égett a dicsőség vágyától” és „nagy tetteinél is nagyobbra vágyott”, éppúgy ez vonatkozott, mint Mátyásra, akit „minden természeti adottsága méltóvá tett az uralkodásra”.¹

A magyarországi humanista történetírás legremekebb alkotása az itáliai Antonio Bonfini (1427 vagy 1434–1502) tolla alól került ki, akit Mátyás király hívott udvarába. A *Rerum Ungaricum decades*, azaz *A magyar történelem tizedei* címet viselő munkája, melyen tíz évig dolgozott, a kez-

Az elmúlt húsz év történetírásának tartalmi értékelésére még korai lenne vállalkozni. Annyiban azonban már ma is megállapítható, hogy az ideológiai korlátok megszűnése nem csak pozitív következményekkel járt.

detektől az 1490-es évekig követte nyomon a magyarok történetét. Forrásmunkáinak adatait finom kritikai érzékkel szűrte meg, s elbeszélésébe kitalált történeteket már alig kevert. Eltérő álláspontokba ütközve lehetőleg valamennyit ismertette, s az olvasóra bízta a véleményalkotást.

A Mátyás utáni belviszályok, a mohácsi csatavesztés, majd Buda eleste és az ország három részre szakadása, melyet a reformáció rohamos térhódítása követett, a történetírást is visszavetette. A 16–17. századi kisebb teljesítmények részben néhány humanista szellemű és még latinul író katolikus főpap (Brodarics István, Oláh Miklós, Verancsics Antal), részben egy-két – többnyire már magyarul fogalmazó – református literátor nevéhez kötődnek. Utóbbiak közül kiemelkedik az erdélyi szász családból származó Heltai (Helth) Gáspár (1490/1510–1574), aki a wittenbergi egyetemről hazatérve megtanult magyarul, s lelkeszi tevékenysége mellett nyomdát működtetett Kolozsvárt. *Chronica az Magyaroknak dolgairól...* (1575) című alkotásában a mohácsi csatavesztésig ismertette a magyar történelmet. Munkája nem száraz krónika, hanem színes, helyenként szépirodalmi értékű elbeszélés, amelynek szemléletét mélyen áthatotta a protestáns meggyőződés.

A Heltai utáni nemzedékből Szamosközy István (1570–1612) magasodik ki, akit korának legkiválóbb és történetírással immár „főállásban” foglalkozó történetírójaként tartunk számon. Szamosközy érett humanista gondolkodó volt, aki rendszeresen használt okleveles forrásokat, és Erdély történetéhez oknyomozó történészként közeledett. Felismerte az éghajlati viszonyok, a gazdasági tényezők és a társadalmi szervezetek szerepét, s az összegyűjtött és részben publikált oklevelek alapján elődei több tévedésére fényt derített.

Magyarország 16. századi romlását Heltai, Szamosközy és más 16–17. századi protestáns történetírók markánsan Habsburg- és katolicizmusellenes érvekkel magyarázták. A protestáns közösségekben és a Habsburg-uralkodók fennhatóságán kívüli magyar országrészekben érveik meggyőzőnek tűntek, és tartósan beépültek a magyar történetpolitikai gondolkodásba. A 17. században ezt az irányvonalat vitte tovább Szalárdi János (1601–1666), aki *Siralmas magyar krónikájában* Erdély 1536 és 1662 közötti történetét írta meg, és különösen Bethlen János (1613–1678), Erdély 1659 utáni kancellárja, aki Erdély számára a török orientációt láttatta egyetlen lehetséges politikai opcióként.

A protestáns, törökpárti és Habsburg-ellenes történelmi magyarázatokra számos törökellenes és jellemzően katolikus válasz született. Ezek közül mindenekelőtt Istvánffy Miklós (1538–1615) nádorhelyettes *Historium de rebus Ungaricis libri XXXIV (A magyarok dolgairól írt históriák 34 könyve)* című, először 1662-ben megjelent műve érdemel figyelmet. Összeállításában, melyben Magyarország 1490 és 1606 közötti történetét dolgozta fel, Istvánffy hitelességre, az események realisztikus leírására s emellett a hősiesség példáinak a felmutatására törekedett. Katolikus hite és Habsburg-párti meggyőződése mindazonáltal markánsan átütött sorain. A protestánsokkal, Bocskaival és általában a Habsburgok és/vagy a katolicizmus ellenfeleivel szemben számos esetben ragadtatta magát elfogult, helyenként igazságtalan minősítésekre.

A 16–17. századi nemzeti katasztrófák, a megosztottság és a török elleni összefogás Habsburg-párti és nagyrészt katolikus interpretációi, illetve a református és török párti magyarázatok a 17. századra két olyan egymással polemizáló metanarratívává kezdtek összeállni, amelyek a magyar történetpolitikai gondolkodás tartós dualizmusának vetették meg az alapját.

A humanista történetíráshoz hasonlóan a módszeres egyháztörténeti kutatás is néhány évtizedes késéssel jelent meg Magyarországon. Kezdeményezője és megindítója Kishevesi Hevenesi Gábor (1656–1711) jezsuita szerzetes, a bécsi felsőfokú papnevelő intézet (Pazmaneum) igazgatója volt. A katolikus megújulás történetíróinak

és különösen hollandiai rendtársainak, az ún. bollandistáknak a példáján fellelkesülve Heveneszi 1695 körül bocsátotta ki felhívását a magyar egyháztörténet forrásaiban felkutatására, lemásolására és beküldésére. Mivel kezdeményezését maga a hercegprímás is támogatta, viszonylag rövid idő alatt 133 vaskos kötetre rügó forrásanyag gyűlt össze.

A jezsuiták forrásgyűjtő tevékenysége Kaprinai István (1714–1786) munkásságával érte el csúcspontját, aki rendtársaival főleg a felső-magyarországi városi és családi levéltárakat kutatta át. A jezsuiták kéziratos anyaga a 18. század végére ily módon több mint 300 hatalmas kötetre duzzadt. A jezsuita rend feloszlását (1773) és a nagyszombati egyetem Budára (1777), majd Pestre helyezését (1784) követően a gyűjtemény az ország akkor még egyetlen egyetemének a könyvtárába, a későbbi Egyetemi Könyvtárba került. A 15 ezer darabos könyvállomány mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy az addig minden intézményi háttér nélkül bontakozó magyar történetírás első szakmai műhelyévé ez a könyvtár és az egyetem vele szoros kapcsolatban álló két történeti tanszéke vált. Ezek egyikének professzora mindig oklevél-, címer- és pecséttant, a másiké pedig történelmet és szónoklástant oktatott.

A 18. század első felében kibontakozott forrásgyűjtés jelentős hatást gyakorolt a történetírásra. A feltárt oklevelek és elbeszélő források tömege lehetővé tette a humanista történetírók többnyire egymást ismétlő interpretációinak az újragondolását és finomítását. Ebből bontakozott ki az a nagyrészt okleveleken alapuló és immár módszeres forráskritikai szempontokat is alkalmazó szaktudományos történetírás, amelynek első nagy alakja az ugyancsak jezsuita Pray György (1723–1801) volt. Pray egyik fő műve a magyar királyok ötkötetes története (*Annales regum Hungariae*, 1763–1770), amely Szent Istvánnal kezdődik, és 1564-ig, vagyis I. Ferdinánd haláláig tart. Ebben és más munkáiban Pray szabatos módszerességgel törekedett a kútfők egyeztetésére, valamint a velük kapcsolatos forráskritikai, oklevéltani, kronológiai és genealógiai kérdések tisztázására. A szöveg közti hivatkozások helyett ő alkalmazta először a lapalji jegyzetelés módszerét is, ami a későbbiekben általános történetírói követelménnyé vált.

A Pray körüli fiatalabb jezsuiták közül Katona István (1732–1811) hagyta maga után a legjelentősebb életművet. A kalocsai érseki könyvtár „öréként” Katona éveken át dolgozott 1778 és 1817 között megjelent, 42 kötetes országtörténetén (*Historia critica regum Hungariae*). Bár vállalkozása legnagyobb részét a jezsuita iratgyűjteményből merítő okmányközlés, s csak kismértékben igazi történeti feldolgozás, monumentális terjedelme így is tiszteletet parancsol. A 19. század első felének németül vagy magyarul író történészei szinte kivétel nélkül rá támaszkodtak, s tőle vették adataikat.

A jezsuiták forráskutató tevékenységére válaszul a különböző protestáns felekezetek is hozzáláttak saját egyházuk múltjának a feltárásához. Szilárd anyagi háttér és az államhatalom támogatása nélkül persze jóval több nehézségbe ütköztek, és eredményeik is szerényebbek voltak. Az erdélyi Bod Péter (1712–1769) teljesítménye mindazonáltal méltó a figyelemre. Művei közül kiemelkedik négykötetes egyháztörténete (*Historia Hungarorum ecclesiastica*, 1756–1765), amely a cenzúra miatt külföldön jelent meg, valamint az első magyar nyelvű tudománytörténet (*Magyar Athéna*, 1766).

A felvilágosodás történelemszemléletének magyarországi hatása erőtlen és felületes volt. Ennek egyik oka nyilvánvalóan a hazai polgárság gyengesége, a másik pedig II. József bukása és I. Ferenc hosszú, 1792-től 1835-ig tartó reakciós politikája. Néhány olyan történész, akinek a munkásságán kimutathatók a felvilágosodás nyomai, mindazonáltal élt az országban. Ilyen volt a szlovák származású Kollár Ádám Ferenc (1718–1783), akinek a munkái történetileg támasztották alá Mária Terézia törekvéseit a királyi hatalom megerősítésére, a kiváltságos osztályok megadóztatására

és az egyház befolyásának korlátozására. Vagy a felvidéki szász eredetű Engel János Keresztély (1770–1814), aki – elvetve a hun–avar rokonság régi keletű téziséét – az első között tört lándzsát a magyarok finnugor eredete mellett. Bár két magyar történeti összefoglalás is kikerült a tolla alól, német nyelve, valamint darabos és száraz stílusa miatt életműve nem váltott ki érdemleges hatást. Annál inkább befolyásolta korának történelemképét Virág Benedek (1754–1830), aki rendjének 1785-ös felosztásáig pálos szerzetes és tanár, azt követően pedig nevelő volt, s hírnevet a felvilágosodás eszméitől és patriotizmustól áthatott verseivel szerzett magának. *Magyar Századok* című művében a mohácsi csatáig dolgozta fel a magyar történelmet. Bár állításait itt-ott lapalji jegyzetek hitelesítették, a *Magyar Századok* sokkal inkább tekinthető irodalmias-olvasmányos stílusban megírt népszerűsítő munkának, semmint szakszerű történeti szintézisnek.

A 19. század történetírása

■ A 19. század elejére befejeződött a történetírás megszabadulása a teológiai gondolkodás középkori sémáitól, és körvonalazódtak módszertani alapjai. A történetírás egységesen felfogott és pontosan rögzített elveken és módszereken alapuló szaktudománnyá alakulása mindazonáltal nem következett be. A 18. század filozófiai örökségéből és kutatási eljárásainak a hagyományából többfelé ágaztak utak. A történelem értelmezésének és a történetírás jellegének azonosságai és különbözőségei alapján e sokféleségen belül a 19. század, sőt – mutatis mutandis – részben még a 20. század folyamán is négy nagy történetírói irányzat bontakozott ki. A felvilágosodás rousseau-i és herderi változatának, valamint a német idealizmusnak a tanaiból kiindulva már a század első évtizedeiben kialakult a romantika, míg a felvilágosodás racionális, evolucionista és optimista áramlatainak folytatója a század közepétől jelentkező pozitívizmus lett. A harmadik nagy iskolát, amelyet általában historizmusnak szokás nevezni, alapvetően ugyancsak a német filozófiai idealizmus ihlette. Módszertani szempontból viszont a 17–18. században kialakult forráskritikai szemlélet is erőteljesen inspirálta. A negyedik irányzatként azonosítható történelmi materializmus alapgondolata a gazdasági változásokra visszavezethető és a társadalmi osztályok harcán keresztül megvalósuló fejlődéseszmé volt.

A 19. század első felének magyar történetírására a romantika nyomta rá bélyegét. Ennek tipikus képviselője a pesti egyetemen oklevél- és címentant, valamint magyar nyelvet és irodalmat tanító Horvát István (1784–1846) volt, akinek előadásait és könyveit lángoló hazaszeretet, a függetlenség iránti vágy és az „ősi dicsőség” mértéktelen eltúlzása jellemezte. Őstörténeti teóriája, mely szerint a világot kezdetben a szittyák lakták, akik közé a magyarok is tartoztak, és akik Numíbiából és Abesszíniából árasztották el az egész világot, megmosolyogtató és egyben riasztó példája a romantikus nemzeti ábrándok és a dilettantizmus máig ható találkozásának (*Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből*, 1825).

Horvát romantikus történetírása mellett tovább élt a szolidabb és filológiaiilag megalapozottabb forráskutató történetírói hagyomány is. Ennek egyik műhelye gróf Teleki József (1790–1855), az 1825-ben alapított, de ténylegesen csak 1831-től működő Magyar Tudós Társaság első elnöke és könyvtárának alapítója körül alakult ki. A Tudós Társaság egyik legfontosabb törekvése az anyanyelv művelésének és ezen belül a magyar nyelvű tudományosság meggyökereztetésének a támogatása volt. Ennek érdekében különböző pályázatokat írtak ki. Ezek egyikén tűnt fel Horváth Mihály (1809–1878) fiatal katolikus pap, akinek az 1830-as évektől megjelenő munkáit a nemzeti önérzet ápolása, a feudalizmus és a rendiség bírálata, valamint a felvilágosodás eszméin alapuló liberális jellegű polgári átalakulás igénylése jellemezte.

1848–49-es szerepvállalása miatt Világos után Horváth emigrált, és csak 1867-ben térhetett haza. Emigráns évei alatt írta nagy magyar történeti összefoglalóját (*Magyarország történelme*), melynek első, ötkötetes változata 1860 és 1863 között jelent meg. Hasonló munkát végzett egy másik jeles emigráns, a jogász végzettségű Szalay László (1813–1864), aki ugyancsak öt kötetben tekintette át a magyar múlt évszázadait (*Magyarország története*, 1852–1854, 1861).

A két szintézis jellegzetességei jól mutatják Szalay és Horváth egyéniségének különbözőségét s egyben a magyar nemzeti liberalizmus két változatának történelem-szemléleti sajátosságait. Szalay még a deákos, régi magyar nyelven írt, mondatai időnként németesek, stílusa pedig nehézkes. Horváth viszont már azt a magyar nyelvet használta, amin ma is írunk; mondatfűzése gördülékeny, helyenként szépírónak is dicsőségére vált volna. Szalay az objektivitás követelményét szem előtt tartva igyekezett eltávolítani magától tárgyát, került a sarkos állásfoglalásokat, s gyakran csak véleményeket, álláspontokat közölt értékelés nélkül. Horváth megközelítése ezzel szemben a romantikusokhoz hasonlóan érzelemdúsabb és normatívabb volt, s ritkán bízta az olvasóra a konklúzió levonását. Az időtlenített szabadságeszme, amelyet Horváth a magyar néplélek alapvonásaként mutatott be, markáns ellentétben állt azzal a történelmi realizmussal, amellyel Szalay ábrázolta a magyar alkotmányosság változásait.

Az 1867-es kiegyezés utáni évtizedekben a magyar történetírás működése és személyi feltételei egyaránt érdemben javultak, illetve korszerűsödtek. 1867-ben megalakult a Magyar Történelmi Társulat, amely a magyar történészek, történelemtanárok és a történelem iránt érdeklődő olvasók ma is működő szakmai szervezete. Első elnöke az erdélyi gróf Mikó Imre (1805–1876) volt, aki székfoglaló beszédében „szigorú” forráskritikára és a nemzeti ábrándokkal való szakításra szólította fel kollégáit. A társulat lapjaként még ugyanebben az évben napvilágot látott a *Századok* első száma, amely a magyar történészek azóta folyamatosan megjelenő és ahhoz fogható orgánuma, mint német nyelvterületen a *Historische Zeitschrift* (1859), Franciaországban a *Revue historique* (1876), Angliában az *English Historical Review* (1886) és az Egyesült Államokban az *American Historical Review* (1895).

A következő nagy lépés a Magyar Országos Levéltár felállítása volt 1875-ben. Ide gyűjtötték össze és azóta is itt őrzik az országos hatókörű kormányzati szervek iratait, valamint számos egyéb anyagot, például családi levéltárakat és személyi hagyatékot.

A személyi feltételek javulásában az egyetemi oktatás modernizálása játszott döntő szerepet. 1866-ig a pesti egyetem bölcsészka csupán kétéves előképzést nyújtott a teológiai, a jogi és az orvosi kar számára, s a magyar és az egyetemes történelmet egyetlen történészprofesszor oktatta. A reformkor, a neoabszolutizmus és jelentős részben még a dualizmus korának magyar történészei is tehát – ahogy ezt Ipolyi Arnold (1823–1886), a Magyar Történelmi Társulat 1878 és 1886 közötti elnöke megfogalmazta – „iskola és mester nélkül, csak mint megannyi naturalisták s autodidacták nőttek föl”.²

Az egyetemi történelemoktatás szakszerűsítése 1866-ban kezdődött azzal, hogy a történelem tanszéket szétválasztották egy egyetemes és két magyar történeti tanszék-re. A következő nagy lépésre 1878-ban került sor, amikor a világtörténeti tanszék helyett egy ókortörténeti, egy középkori és egy újkori egyetemes történeti tanszék szerveztek. 1887-ben, a Történelmi Szeminárium felállításával szétválasztódtak az előadások és a hallgatókat önálló kutatómunkára nevelő szemináriumok, majd 1898-ban életre hívták a magyar művelődéstörténelmi tanszékét.

E többlépcsős egyetemi reformmal párhuzamosan bevezették a posztgraduális jellegű külföldi ösztöndíjak rendszerét, amelynek első hasznélvezői a történészek közül Goldzieher Ignác (1850–1921), Károlyi Árpád (1853–1940), Marczali Henrik

(1856–1940), Fejérfpataky László (1857–1923) és Mika Sándor (1859–1912) voltak. A pesti egyetem történelemoktatását a 19. század végén és a 20. század elején már ennek az 1850-es években született, világlátott és szakmailag kiválóan felkészült történelemszágárdának az órái fémjelezték.

Elméleti és módszertani szempontból elsősorban a német historizmus és a francia–angolszász pozitivizmus befolyásolta a századvég és a századelő magyar történe-szeit. Legnagyobb hatást Magyarországon is Leopold von Ranke (1795–1885) monu-mentális életműve váltott ki. Ennek megfelelően a történeti irodalom figyelmének középpontjában az államszervezet, az állami politika és ezzel összefüggésben az esz-metörténet kérdései álltak. Marczali Henrik, aki a korszak legtermékenyebb magyar történetírója volt, rá hivatkozva vallotta, hogy „Történelem csak egy van: az emberi szellem fejlődésének története, s a történetírás célja az emberiségen uralkodó esz-mék ismerete”.³ Hyppolite A. Taine (1828–1892), Thomas Buckle (1821–1862) és mások munkáinak köszönhetően néhányan ugyanakkor a földrajzi környezet, a min-dennapi élet, illetve a gazdaság és a társadalom múltja iránt is érdeklődést mutattak. Közéjük tartozott Pauler Gyula (1841–1903), az Országos Levéltár első igazgatója, aki 1871-es akadémiai székfoglalójában a történetírás tudománnyá válásának egyetlen „helyes módszereként” a pozitivizmust nevezte meg, s ihletőivel együtt feltételezte, hogy „a történelem menetét is változatlan törvények szabályozzák”.⁴

Kifejezetten historicista vagy pozitivistá történe-szt mindazonáltal nehéz lenne azonosítani. A történetírás 19. századi művelőinek többségét inkább az elméleti igénytelenség és a múlt apró adatainak összegyűjtésében, illetve az események mi-nuciózus és „részreahlás nélküli” rekonstruálásában kicsúcsosodó empirizmus vagy faktológia jellemezte. A század második felének tipikus történetírói termékeivé en-nek megfelelően a specializált szaktanulmányok és a különböző forráskiadványok váltak. Az utóbbiak sorából kiemelkedett a német *Monumenta Germaniae* mintájára még 1857-ben indított *Monumenta Hungariae Historiae* című nagyszabású vállalko-zás. Ennek négy alsorozatában az első világháború végéig közel 100, az egyéb soro-zatokat is beszámítva több mint 200 okmányközlő kötet jelent meg.

A történetírás filozófiai és módszertani problémáinál jobban megosztotta a kor kutatóit a múlt néhány vitás politikai kérdésének a megítélése. Ezek többsége a kö-zépkori magyar királyság 1526-os bukása utáni korszakokkal s ezen belül is az Osz-mán és a Habsburg Birodalom magyar történelemben játszott szerepével, még konk-rétábban a Habsburgokkal szembeni 17–19. századi magyar függetlenségi törekvé-sekkel függött össze.

Az ún. nemzeti romantikus, függetlenségi vagy kuruc irányzat idealizálta a ma-gyar nemesség Habsburgokkal szembeni rendi-függetlenségi harcait, és erőteljesen bírálta a kompromisszumra törekvőket vagy azt elfogadókat, akiket előszeretettel ne-vezett hazaárulóknak. E csoport századfordulás zászlóvivőjének Thaly Kálmán (1839–1909), a *Századok* első szerkesztője és 1904-től a Magyar Tudományos Aka-démia bölceleti, társadalmi és történeti osztályának elnöke tekinthető, aki elsősor-ban II Rákóczi Ferenc fejedelem korával foglalkozott. Nevéhez fűződik az *Archivum Rákócziánum* kiadása, amelynek 10 kötete 1873 és 1889 között jelent meg. Értelme-zése szerint Rákóczi kora ifjúságától kezdve a nemzeti szabadság kivívására készült, amelynek véghezvitelében a Habsburgokkal lepaktáló árulók akadályozták meg. Thaly hitelét nagyban rontotta és historiográfiai helyét a mai napig meghatározza, hogy röviddel halála után kiderült: mondanivalójának alátámasztása érdekében az általa gyűjtött kuruc versek, balladák és hősi énekek egy részét meghamisította, né-hányat pedig maga költött.⁵

A függetlenségi irányzattal szemben álló aulikus, Habsburg-barát, labanc vagy 67-es történe-szek méltányolták a Bécsből kiinduló modernizációs törekvéseket, hit-

tek az osztrákok és a magyarok egymásrautaltságában s a pángermán és a pánszláv törekvésekkel szemben egyaránt védelmet és biztonságot nyújtó, 1867-ben új alapokra helyezett Habsburg Birodalom világtörténelmi hivatásában. Ez a történelemszemlélet leginkább Fraknói Vilmos életművével illusztrálható. Első nagy munkájában Fraknói Pázmány Péterrel (*Pázmány Péter és kora*, I–III., 1868–1872) foglalkozott, aki egész életében csodálatának tárgya volt. Bár kétségkívül történészként s nem propagandistaként nyúlt tárgyához, túlzó és olykor bántó felekezeti elfogultságai gyengítették munkájának értékállóságát. Különösen a jezsuiták magasztalásával vonta magára kritikusaiknak – többek között Thaly Kálmánnak – a dühét. Az egyház és ezen belül a pápák szerepét a nemzeti történelemben később is mindig kritikátlanul dicsérte. Részrehajlása e téren annyira nyilvánvaló volt, hogy még 1927-es méltatója, az Akadémia akkori elnöke, Berzeviczy Albert is megjegyezte emlékbeszédében: „Fraknói rendesen elsiklik az olyan [...] nagyon gyakori tények fölött, melyekben a vatikáni politikát vezető indítékok nem kifogástalanok. Szinte képtelen valami vitás kérdésben igazat nem adni a pápáknak.”⁶

Mindkét irányzattól s persze a historizmustól és a pozitívizmustól is elkülönültek azok a – zömmel céhen kívüli – polgári radikális és szociáldemokrata értelmiségiek, akik a történelmi materializmus elveit és szempontjait fogadták el irányadónak. Szabó Ervin (1877–1918), aki a csoport legismertebb képviselőjének tekinthető, a magyar nemzeti történetírás mindegyik áramlatával mélyen elégedetlen volt, s azokat egyaránt „osztályszempontú” történelemhamisításnak tartotta. A szocialista történetíró feladatát ezért abban látta, hogy „ki kell söpörnie a magyar történelemből a királyok, a hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni családi érdekekért vívott háborúik leírásait – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet, a jelent, a jövőt”.⁷

A 19. század második felében feltárt hatalmas új ismeretanyag rendszerezésére és összefoglalására *A magyar nemzet története* című tizkötetes szintézis szerzői vállalkoztak. A reprezentatív munka, amelynek kötetei Szilágyi Sándor (1827–1899) szerkesztésében 1895 és 1898 között láttak napvilágot, a honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából tartott ünnepségsorozat fényét volt hivatott emelni. A kollektív vállalkozás szerkezeti következetességét, valamint szemléletbeli és módszertani egységességet nem sikerült biztosítani. A 13 szerző némelyike konzervatív-katolikus, némelyike felvilágosult-liberális álláspontot képviselt. Egyesek egyszerű eseménytörténetet írtak az uralkodók egymást követő kronologikus rendjében, mások erőteljesebben érvényesítették a művelődéstörténeti szempontokat. A nemzeti romantikus megközelítés kliséi jól megfértek az 1867-es kiegyezés és az ezt követő dualista időszak utolsó fejezetekben található apológiájával. Valódi szintézisnek – monumentalitása ellenére – így nemigen nevezhető. Inkább – mint Hóman Bálint utóbb megállapította – „Lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozatának” tekinthető.⁸

A „rövid” 20. század történetírása

■ Az első világháborút követő megrázkódtatások, melyek során nemcsak a Habsburg Birodalom bomlott fel, hanem a történelmi magyar állam is darabjaira hullott, a magyar történetírás számára is új helyzetet teremtettek. A perspektíva, amelyből a múlt vizsgálható és értelmezhető volt, gyökeresen megváltozott. A millenáris történeti kötetek felhőtlen optimizmust sugároztak, és a magyar állam felbomlásának lehetőségére mérlegelés tárgyát sem képezte. 1920 után viszont éppen ennek a nem várt fejleménynek az értelmezése vált a történetírás egyik centrális kérdésévé. Ebből következett, hogy a kutatás súlypontja a középkorról a 18–19. századra és ezen belül a

nemzeti és nemzetiségi kérdés történetére helyeződött át. Ez állt a fókuszában annak az új forrásközlő sorozatnak (*Fontes Historiae Aevi Recentioris*, vagyis *Magyarország újabkori történetének forrásai*), amelynek a magyar államnyelv kialakulásával és az egyes nemzetiségek törekvéseivel foglalkozó kötetei 1921-től jelentek meg. De erre kereste a választ a kor talán legnagyobb hatású – monografikus mérete ellenére esszéisztikus jellegű – történeti munkája, a Szekfű Gyula által írt és először 1920-ban megjelent *Három nemzedék* is, amely az egész 19. századot hanyatlásként bemutatva a liberalizmust és következményeit tette felelőssé a történetekért.

A sokkhatás ellenére, amelyet az 1918–1919-es forradalmak és különösen a trianoni békeszerződés kiváltottak, a magyar történetírás az 1920 és 1945 között eltelt negyedszázadban is lépést tartott az európai tendenciákkal. A romantikus nemzeti iskola egyre inkább kihalt; akik még éltek, extrém kivételnek számítottak. Bár a felekezeti szempontok továbbra is hatottak, és a 48-as – 67-es dichotómia is tovább élt, a par excellence szakmai – szemléleti és metodológiai – különbségek meghatározóbbá váltak. Uralkodó irányzattá a rankéi historizmusból kinövő és a 19. század végén körvonalazódni kezdő német szellemtörténet vált. Emellett tovább élt a pozitívizmussal rokonítható művelődéstörténeti iskola hagyománya, s megjelentek a szociológiai ihletésű francia társadalomtörténet, valamint a német *Volkstumskunde* adaptálói is.

A szellemtörténeti iskola abból indult ki, hogy a történelem fő mozgató erői nem a külső, természeti adottságok s nem is a marxizmus által hangsúlyozott gazdasági alapok, hanem a lelki-szellemi tényezők, amelyek koronként változnak, és népenként különböznek. Ebből következett, hogy a szorgalmas adatgyűjtéssel és a leíró jellegű eseménytörténettel szemben a szellemtörténészek az egyes korszakok vezető eszméinek, értékvilágának és célrendszerének az azonosítására, valamint ezek személyekben, típusokban és intézményekben való objektívalódásának a vizsgálatára törekedtek. Az irányzat legnagyobb alakja Szekfű Gyula (1883–1955) volt, akinek nevéhez az egész két világháború közötti magyar történetírás legnagyobb teljesítménye, egy monumentális új magyar történeti szintézis elkészítése fűződik. A *Magyar Történet* kötetei 1928 és 1934 között jelentek meg. Eltérően a millenáris történettől, amelyet 13 szerző jegyzett, ezt ketten írták: az 1458 előtti fejezeteket Hóman Bálint, az 1458 utániakat – az egész kétharmadát – Szekfű Gyula. Mivel Hóman is a szellemtörténet erőteljes hatása alatt állt, a mű szemléleti és módszertani egységessége szinte magától megeremtődött.

Az adatszerűsége miatt gyakran pozitivistának is nevezett gazdaság- és társadalomtörténeti orientációt Domanovszky Sándor (1877–1955) és tanítványai folytatták. Maga Domanovszky eleinte a középkori magyar történelem forrásaival, később középkori gazdaságtörténettel foglalkozott. Tanítványait viszont előszeretettel ösztönözte a kora újkori magyar mezőgazdaság történetének, illetve egyes nagy uradalmak gazdálkodásának a feltárására. Ebből a műhelymunkából nőtt ki a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat, amelynek 15 kötete 1932 és 1943 között jelent meg. Domanovszky nevéhez fűződik a kor másik jelentős történeti összefoglalásának, a *Magyar Művelődéstörténetnek* a szerkesztése is, amelynek öt kötete 1939 és 1943 között került a könyvesboltokba. Ennek célját a főszerkesztői előszó így határozta meg: „A politikai események ismeretét föltételezve, inkább a szellem kevésbé élesen észrevehető működésére fogjuk figyelmünket összpontosítani.”⁹ Ebbe a földrajzi környezet átalakulását, a gazdálkodás fejlődését, a településtörténetet, a technika és az egyes művészeti ágak történetét, valamint a viselet-, az étkezés- és a környezetkultúra változásait egyaránt beleértette. A politikátörténetet viszont teljesen negligálta. Az öt kötet egyenként 15–16 tematikus fejezetét, melyeket általában más-más specialista írt, azonban sem a szerkesztő, sem a szerzők nem szinteti-

zálták. Műfaját tekintve a munka így inkább hasonlít egy enciklopédiára, mintsem koncepciózus és koherens összegzésre.

Az 1920-as években intézményesült szellemtörténeti iskolával szemben az 1930-as évek közepétől olyan új történetész megközelítések körvonalazódtak, amelyeket a múlt reálfolyamatai iránt mutatott érdeklődésük és erőteljesen szociológiai, illetve társadalomtudományos szempontjaik alapján a kortársak egy része neopozitivizmusnak vagy – a német *neue Sachlichkeit* jelentését magyarítva – új történelmi realizmusnak nevezett. Ez az új szemlélet kevésbé érdeklődött a történelem és az egyes történelmi korok „értelme”, „jelentése” és „célja” iránt. Figyelme ehelyett a társadalmi folyamatok és a mindennapi élet apró tényei felé fordult. A nemzetközpontúságot regionalizmussal, a Rankéra és követőire jellemző narratív típusú szövegalkotást pedig elemzéssel, struktúrák felállításával és korokon átívelő tendenciák megragadásával igyekezett párosítani. Bár ezek a szempontok már a Domanovszky-iskola néhány tagját is jellemezték, a nyílt szakítás Hajnal István (1892–1956) és Mályusz Elemér (1898–1989) 1930-as években megjelent munkáival következett be.

Hajnal István kezdetben középkori írástörténettel, később 19. századi politikatörténettel foglalkozott. Az egyes korok összehasonlíthatatlanságával szemben, amely a historizmus és a szellemtörténet fontos dogmája volt, Hajnal egyik kulcsfogalmává a fejlődés vált, amely nem nemzeti, hanem európai vagy regionális keretekben tanulmányozandó, s amelynek mozgatórugója nem a szellem, hanem az emberi együttélés mikéntje, vagyis a társadalmi viszonyok rendszere. Olyan jellegű szintézist, mint Szeffőczy vagy Domanovszky, Hajnal nem írt és nem is szerkesztett. Legambiciózusabb munkája a Szeffőczy, Hóman és Kerényi Károly (1897–1973) által szerkesztett négykötetes egyetemes történet (1935–1937) harmadik (újkori) kötete volt, amelyet az akkor rendelkezésre álló német és francia nyelvű szakirodalom alapján állított össze. Ez a munka ébresztette rá a gép modern korban játszott meghatározó szerepére, amivel az ezt követően kibontakozott technikatörténeti érdeklődése magyarítható.

Mályusz Elemérről elsősorban az első világháború után kibontakozó német *Volkstumkunde* gyakorolt hatást. Ez a náci ideológiával szoros kapcsolatban álló, ám módszertani szempontból a francia *Annales* és az amerikai *New History* interdiszciplináris és hangsúlyozottan társadalomtörténeti irányultságával is érintkező iskola nem az állam és annak intézményei, hanem a német nép, illetve annak kultúrateremtő és kultúraközvetítő szerepe iránt érdeklődött. Az új tematikából logikusan adódott a társtudományok (néprajz, földrajz, nyelvészet, régészet, statisztika) eredményeinek fokozottabb figyelembevétele és addig kevésbé használt új forráscsoportok (anyakönyvek, urbáriumok, térképek, periratok) intenzív használata. Mályusz lényegében ennek a német történetírói irányzatnak az ideológiáját és módszertanát vette át, ötvözte a századfordulós magyar művelődéstörténet szempontjaival, és nevezte el népiségtörténetnek. Saját munkái mellett, melyek részben a középkorral, részben a 17–19. századdal foglalkoztak, Mályusz két népiségtörténeti könyvsorozatot is szerkesztett. A *Település és Népiségtörténeti Értekezések* 8 kötete, melyet tanítványai írtak, 1938 és 1943 között jelent meg, a *Magyarság és nemzetiség* című sorozat vármegye-történetei pedig 1937-től kezdődően.

Intézményesült vagy irányzatnak nevezhető marxista történetírás a két világháború közötti Magyarországon nem létezett. A szociáldemokrata és illegális kommunista mozgalom néhány céhen kívüli ideológusa mindazonáltal történeti munkákat is írt. Ilyen volt Molnár Erik (1894–1966) ügyvéd, aki a második világháború éveiben több tanulmányt, illetve könyvet szentelt a magyar őstörténet, honfoglalás és a középkor marxista szempontú interpretációjának. Valamint Mód Aladár magyar–latin szakos tanár, aki 1943-ban megjelent könyvében (*400 év. Küzdelem az önálló Magyarorszáért*) – a marxista szempontokat a nemzeti-romantikus szemlélet-

tel ötvözve – az 1526 utáni magyar történelmet a Habsburg-, illetve németellenes függetlenségi harcok gazdaságilag motivált sorozataként írta le.

A második világháború elvesztése és az ország szovjet megszállása ismét új helyzetet teremtett a magyar történetírás számára. Az exponált szélsőjobboldali történészek Nyugatra menekültek; Hóman Bálintot életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; Mályusz Elemért kényszernyugdíjazták. Egyébként azonban eleinte úgy látszott, hogy a régi professzorok többsége folytathatja munkáját. Az újraindulás egyik bázisává a még 1941-ben létrehozott Teleki Pál Tudományos Intézet tagintézeteként megszerveződött Történettudományi Intézet vált, amelynek élére a fiatal Kosáry Domokos (1913–2007) került. Az *Annales* és Hajnal István regionális látásmódjához kapcsolódva Kosáry és munkatársai 1943-ban megindították a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratot, amelyet a kelet-közép-európai népek összehasonlító történelmének tartós fórumaként képzeltek el.

A demokratikus kibontakozás lehetőségébe és a magyar történetírás legjobb szakmai hagyományainak folytathatóságába vetett remények 1948-ig tartottak. A többpártrendszer felszámolásával és a kommunisták hatalomátvételével, amely 1948–1949-ben ment végbe, a történetírás lefejezése és szovjetizálása is megkezdődött. Ennek részeként a legtöbb régi professzort eltávolították az egyetemről és más beosztásaikból. Helyükbe Moszkvából hazatért kommunista emigránsok és képzetlen vagy felületesen képzett hazai „mozgalmárok” léptek.

A Magyar Tudományos Akadémia „tagrevíziójára”, valamint a Magyar Történelmi Társulat vezetőinek és a *Századok* szerkesztőinek a cseréjére ugyancsak 1949-ben került sor. A Történettudományi Intézet új igazgatója Molnár Erik lett, míg a Társulat elnöki tisztét a Moszkvából hazatért Andics Erzsébet (1902–1986) foglalta el. 1949-es székfoglaló előadásában Andics élesen bírálta az egész két világháború közötti történetírást, amelyet olyan „alapvetően feudális és klerikális történetírásnak” minősített, amely – úgymond – még a 19. század második felének tudományos szintjét sem érte el. Marxra, Engelsre és Leninre hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a történelem minden tarkasága, sokoldalúsága és ellentmondása ellenére belső objektív törvényszerűségek által vezetett egységes folyamat az örök fejlődés jegyében”, amelynek végső mozgatórugói – s itt Engelst idézte – „nem az emberek fejében, nem az illető kor filozófiájában, hanem gazdaságában keresendők”.¹⁰

Andics iránymutatása alapján a következő években a magyar történelem valamennyi korszaka új megvilágításba került. A középkori magyar állam és társadalom korát Molnár Erik kibővített és újra kiadott munkái alapozták meg, igazodva a marx formációelmélet sémájához. Szent István állama, amelynek létrehozását Szekfű és általában az addigi magyar történetírás a lehető legpozitívabban értékelte, Molnár munkáiban olyan „osztályállammá” minősült, amely „az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a féken tartására jött létre”, s amely „a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszköze” volt.¹¹

Az 1526 utáni évszázadok történetének alapmunkájává Mód Aladár *400 év* című áttekintése vált, amely 1954-ig 7 kiadást ért meg, s az eredetileg karcsú, mindössze 235 oldalas könyvecske több mint 700 oldalas testes összefoglalássá bővült. A munka alaptézise – „Magyarország történetének utolsó 400 esztendejét a német elnyomatás, az Ausztriától való gyarmati függés elleni küzdelem töltötte ki”¹² – mindazonáltal nem változott.

Az új történelmi koncepció jegyében az 1867-es kiegyezés az uralkodó elit elvtelen, a nemzeti érdekeket eláruló kompromisszumává, az 1919-es Tanácsköztársaság a magyar történelem 1945 előtti csúcspontjává, a két világháború közötti Horthy-korszak pedig Hitler és Mussolini rendszeréhez hasonló fasiszta diktatúrává stilizálódott.¹³

A magyar történelem marxista jellegű átértékelésébe az 1945 előtti professzorok számos fiatal és részben a kor tragikus végkimenetű antiszemitizmusa által is érintett

növendéke bekapcsolódott. Mások viszont olyan munkák fedezékébe húzódtak, amelyek nem követeltek közvetlen ideológiai és politikai elköteleződést. Közéjük tartozott Kosáry Domokos, aki 1951 és 1958 között három vastos kötetben adta ki a magyar történelem 1825 előtti korszakaira vonatkozó teljes történeti irodalom bibliográfiáját (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*); az ugyancsak Szekfű-tanítvány Benda Kálmán (1913–1994), aki a magyar jakobinus mozgalom iratait gyűjtötte össze és jelentette meg (*A magyar jakobinusok iratai. I–II. 1952*); Györffy György (1917–2000), aki a 19. századi előzményekhez kapcsolódva többek között a 10–13. századi földrajzi nevek összegyűjtésével foglalkozott (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. 1963, 1986, 1987, 1998*); és persze Mályusz Elemér is, aki a 14–15. századi oklevelek egy részét adta ki (*Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. 1951, 1958*). Hajnal István, akinek talán a legnagyobb mellőztetésben volt része, 1952-ig éhbérért technikatörténeti adatokat gyűjtött. Sztálin 1953-as halála után helyzete javult, ám ereje rövidesen elhagyta, és 1956-ban belehalt a megpróbáltatásokba.

A magyar történetírás mélyrepülése az 1950-es évek végéig tartott. Azt követően lassú regenerálódás kezdődött. Az ún. polgári, vagyis nem marxista kutatókat béklyózó ideológiai kötelek meglazultak, a marxisták pedig egyre szakszerűbbé váltak. A belső liberalizálódás mellett ebben a nyugat-európai és amerikai történetírói irányzatokkal újrászövődő kapcsolatok és az ekkortól lényegében akadálytalanul beérkező nyugati szakmai folyóiratok erjesztő hatása is fontos szerepet játszott. Az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján nem kisebb személyiség, mint az akkori francia történetírás doyenje, Fernand Braudel (1902–1985) és az *Annales* más neves képviselői jelentették ki, hogy „a magyar történettudomány saját történetének az európai (és a regionális) modell összefüggéseiben való bemutatásával nemzetközileg exportképes”.¹⁴ Vagyis meglehetősen nagy és súlyos emberi megpróbáltatásokkal járó kitérő után a magyar történetírás ismét felkapaszkodott arra a szintre, amit a 20. század első felében egyszer már elért.

A megváltozott légkörnek köszönhetően ismét gyakorivá váltak a szakmai viták, amelyek számos kérdésben módosították az ötvenes évekre jellemző sematikus marxista szemléletmódot. E viták sora a függetlenségi harcok, illetve általában a nemzeti kérdés újragondolásával kezdődött. A vitát Molnár Erik kezdeményezte 1960-ban és 1961-ben publikált cikkeivel, melyekben a nacionalizmus minden formáját támadta, és azt hangsúlyozta, hogy „a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel”. Ebből kiindulva nemcsak az ’56-os felkelők többségére jellemző oroszellenességet bírálta, hanem az Andics Erzsébet és Mód Aladár nevével fémjelezhető ’56 előtti függetlenség központú történelemszemléletet is antimarxistának bélyegezte. A 17–18. századi Habsburg-ellenes harcokat például nem a magyar történelem haladó hagyományaiként, hanem a feudális pozíciókat védő „reakciós” rendi ellenállás megnyilvánulásaiként értékelte.¹⁵

Az ún. Molnár Erik- vagy nemzet-vita, amelynek keretében – marxista köntösbe bújtatva – a magyar történelem régi múltra visszatekintő ’48-as (kuruc) és ’67-es (labanc) interpretációs sémái fogalmazódtak újra, az 1970-es évek közepéig tartott. Egyik legnagyobb szakmai hozadéka a magyar nemzeti eszme történelmi útjának modern, a nemzetközi nacionalizmus-kutatásokhoz kapcsolódó újragondolása és ennek részeként a középkori és a polgári nemzetfogalom közötti világos különbségtétel volt. Ez legnagyobb részét Szűcs Jenőnek (1928–1988), az 1945 után iskolázódott történésznek egyik legkitűnőbb középkorászának az érdeme. Jelentősnek tekinthető továbbá az 1867-es kiegyezést „reális kompromisszumként”, az ezt követő dualista időszakot pedig a magyar történelem egyik gazdasági és kulturális eredményekben egyaránt gazdag korszakként való prezentálása. E téren mindenekelőtt a pályáját 1945 után harcos marxistaként kezdő, az 1960-as évektől azonban egyre in-

kább a nemzetközi Monarchia-kutatás *main stream*jéhez kapcsolódó Hanák Péter (1921–1997), valamint a modern gazdaságtörténet kvantitatív módszereit alkalmazó Katus László (1927–) és a társadalomtörténet-írás megújításában fontos szerepet játszó Vörös Károly (1926–1996) munkássága érdemel említést.

Az 1960-as és 1970-es évek másik fontos vitakérdése a Horthy-korszak megítélése volt. Az 1950-es évekre jellemző, durván leegyszerűsítő és elítélő állásponttal szemben az 1970-es évek legvégére polgárjogot nyert a Horthy-rendszer konzervatív, autoriter berendezkedésként való prezentálása. E koncepció kidolgozásában és népszerűsítésében az MTA Történettudományi Intézetének két világháború közötti magyar történelemmel foglalkozó osztálya járt élen, amelyet osztályvezetőként, majd igazgatóhelyettesként sokáig Ránki György (1930–1988) irányított, aki gyakori szerzőtársával, Berend T. Ivánnal (1930) együtt elsősorban 19–20. századi magyar gazdaságtörténettel foglalkozott. Ránki szemléletét kezdetben pályatársaihoz hasonlóan a marxizmus vulgarizált változata jellemezte. Az 1960-as évektől azonban látóköre fokozatosan kitágult, és utolsó munkáiban Immanuel Wallerstein (1930–) centrum–periféria elméletét alkalmazta Magyarország és Kelet-Közép-Európa kapitalista gazdasági fejlődésére.

Az 1956 utáni negyedszázadra jellemző éles viták a marxista történelemszemlélet *de facto* pluralizálódásával és a különböző irányzatok tartós rivalizálásával jártak együtt. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a magyar történelem marxista szintézisei a rendszer 1990-es bukásáig csak töredékesen készültek el. Erre az első kísérlet még az 1960-as évek elején történt, amikor egy több mint 10 fős szerzőgárda – három kötetre osztva – 1849-ig foglalta össze a magyar történelmet. A negyedik kötet, amely az 1849 és 1918 közötti időszakot tekintette át, azonban csak nagy késéssel, 1972-ben jelent meg, az 1919 utáni kötet vagy kötetek pedig sohasem. Ennél az egyetemi oktatásban használt tankönyvcsaládnál jóval ambiciózusabb, az 1895–98-as *Mil-lenárius Történethez* fogható vállalkozás vette kezdetét az 1970-es években. Ez 9 hatalmas kötetben akarta elbeszélni a magyar történelmet, amelyhez egy historiográfiai jellegű 10. is csatlakozott volna. Ebből a rendszerváltásig összesen 7, pontosabban – a hatalmasra duzzadt terjedelem miatt – 7×2 kötet jelent meg. E kötetek mindegyikét féltucatnyi, sőt olykor tucatnyi szerző írta. Így a Szilágyi-féle vállalkozáshoz hasonlóan az ún. „tízkötetes” is meglehetősen eklektikusra és változó színvonalúra sikeredett. Egyes szerzők a legmodernebb társadalomtörténeti szempontokat is sikerrel érvényesítették, mások viszont megrekedtek a 19. századi típusú politikai eseménytörténetnél, amit néhány marxista terminus technicussal vegyítettek. Az 1242 és 1526 közötti idősakkal foglalkozó 2., az 1945 utáni korszakkal foglalkozó 9. és a historiográfiai szánt 10. kötet eddig nem jelent meg, s most már valószínűleg nem is fog.

Az 1990-es rendszerváltással a marxista történelemszemlélet privilegizált helyzetének – amely egyébként már az 1980-as években is sok tekintetben csak jelképes volt – vége szakadt. 1989-ben rehabilitálták azt a 17 történészt, akiket 1949-ben az Akadémia „tanácskozó” tagjává fokoztak le. A tudótestület új elnöke 1990-ben az 1956-os szerepvállalásai miatt börtönviselt Kosáry Domokos lett.

Az azóta eltelt két évtizedben a magyar történetírás szervezeti és személyi feltételei egyaránt jelentősen átalakultak. A Magyar Történelmi Társulat mellett, sőt bizonyos szempontból vele szemben már 1988-ban megalakult a Hajnal István Társaság, amely a nyugat-európai történetírói iskolák társadalomtörténeti tematikáihoz és metodikáihoz vonzódo középkorú és fiatalabb történészeket fogja össze. A társadalom- és művelődéstörténeti érdeklődés jeleként Glatz Ferenc (1941), a Történettudományi Intézet Ránkit követő igazgatója – 1996 és 2002 között az MTA elnöke – 1987-ben megindította a *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok* című könyvsorozatot, amelynek mostanáig közel 40 kötete jelent meg. A történetírás tematikai megújú-

lásának és sokszínűségének további jelei az interdiszciplináris jellegű kisebbségkutatás intézményesülése és a *gender studies* megjelenése.

Ugyancsak új fejlemény, hogy a politikai pluralizmust mintegy leképezve az elmúlt években új történetkutató intézetek alakultak, és új történeti folyóiratok tűntek fel. A *Századok* és más régi szaktörténeti orgánusok mellett 1985-től folyamatosan megjelenik a Szegeden szerkesztett *Aetas*, amely többek között a nemzetközi történetstársadalom vitáinak ismertetésével és egy-egy jeles történész megszólaltatásával hívta fel magára a figyelmet, 1989-től az ismeretterjesztő jellegű *Rubicon* és 2000-től a *Korall*, amely főleg társadalomtörténeti és elméleti-módszertani írásokat közöl.

Az elmúlt húsz év történetírásának tartalmi értékelésére még korai lenne vállalkozni. Annyi azonban már ma is megállapítható, hogy az ideológiai korlátok megszűnése nem csak pozitív következményekkel járt. A különböző értékelkötelezettségű, de szakmailag hiteles munkák mellett megjelentek olyan múltértelmezések is, amelyek a szakmaiság szabályaival nem sokat törődve hamis és önáltató mítoszokkal táplálják az arra mindig kapható olvasókat. Ezek a mítoszok, tévhitok és legendák a magyar őstörténettel kapcsolatban éppúgy burjánzanak, mint a közelmúlt számos alakjával és eseményével összefüggésben. Mintegy másfél évszázaddal a tudományos történetírás magyarországi kialakulása után ezért ma is időszerű a Magyar Történelmi Társulat első elnökének, gróf Mikó Imrének a szervezet megalakulásakor, 1867-ben elhangzott intése: „A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki. [...] komoly küldetésű nemzetnek főként a valóra kell törekednie, tudományban és műveltségben szintúgy, mint a politikai és társadalmi életben. A való megismerésére, valódi politikai érettségre pedig egy tudomány is biztosabb ösvényen nem vezet, mint a történettudomány. Míg lepke után szalad a gyermek, senki sem mondja ifjúnak; míg történeteinek mesés hajdanán és mítológiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes czíme.”¹⁶

■ JEGYZETEK

1. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Fordította Horváth János. 2. kiad. Európa Könyvkiadó, Bp., 1980. 65, 415.
2. Ipolyi Arnold: Emlékezés Ráth Károly fölött. *Századok* 1869. 3. 367–368.
3. A Magyar Történelmi Társulat 1885. július 3–6. napjain Budapesten tartott Congresszusának irományai. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1885. 157.
4. Pauler Gyula: A pozitivizmus hatásáról a történetírásra. *Századok* 1871. október. 527–545. és 1871. november. 624–641.
5. Thaly működését részletesen ismerteti R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
6. Berzeviczy Albert: Fraknoi Vilmos emlékezete. MTA, Bp., 1927. 30.
7. Szabó Ervin történeti írásai. Szerk. Litván György. Gondolat Kiadó, Bp., 1979. 30.
8. Hóman Bálint: A történelem útja (1931). In: Hóman Bálint: A történelem útja. Válogatott tanulmányok. Szerk. Buza János. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 394.
9. Domanovszky Sándor: Előszó. In: Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Varjú Elemér. I. Bp., 1939. 15–16.
10. Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* 1948. 82. 1–18.
11. Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kiad. Szikra Kiadó, Bp., 1949. 5.
12. Mód Aladár: 400 év. Küzdelem az önálló Magyarorszáért. 4. bővített kiadás. Szikra Kiadó, Bp., 1948. 4. (Előszó a második kiadáshoz)
13. Ez tükröződött például A magyar nép története című „rövid áttekintésben”, amely 1951 és 1953 között évente megjelent.
14. Idézi Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. *Századok* 1984. 118. 841.
15. Molnár Erik: A nemzeti kérdés. In: Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. Szerk. Ránki György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 383–400.
16. Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. *Századok* 1867. 1. 12–16